

HORNYÁK ÁRPÁD

Milan Jovanović Stoimirović: Napló 1936–1941

Milan Jovanović Stoimirović igen fontos szereplője volt a jugoszláviai, belgrádi politikai életnek, bár személye mára nem csupán a magyar, de még a délszláv közönség számára is alig ismert. 1898-ban Szmederevóban született, újságíró lett. Nagyon hamar bekapcsolódott a két világháború közötti korszak szerbiai politikai újságírásába. Ez a kormányon lévő radikális párttal való szoros kapcsolattal is együtt járt. Újságíró, majd lapkiadó is lett. Már az 1920-as évek elején vezető munkatársa a két világháború közötti időszakot rövid megszakításokkal végigkormányzó Szerb Népi Radikális Párt szócsövének, a *Samoupravának*. 1929-ben rövid ideig külszolgálatot teljesített a berlini jugoszláv követség sajtóattaséjaként, majd 1932–1935 között Skopjében az ugyancsak a kormánypárthoz kötődő *Vardar* című napilap kiadója. 1935–1937 között a Központi Sajtóiroda munkatársa, a külföldi sajtó- és propagandaosztály vezetője, 1937–1938 között az Avala hírügynökség igazgatója, majd 1940-től a Jugoszláv Minisztertanács Publikációs Osztályának igazgatója. Közkeletű nevén cenzor. Posztjából csak a puccs napján, 1941. március 27-én mentették fel. A német támadás után önként jelentkezett a hadseregbe, amely ismeretesen nagyon gyorsan felbomlott, az ország pedig megszállás alá került. 1941–1944 között az Állami Levéltár igazgatója, illetve az *Obnove* (Megújulás) című lap főszerkesztője lett. Ezért a háború után tizenöt év fegyházat kapott. Büntetésének a felét töltötte le. 1966-ban bekövetkezett haláláig a Jugoszláv

Lexikológiai Intézet számára dolgozott, emellett idegen nyelvű könyveket ültetett át szerbre. Legismertebb talán Robert Graves *Én, Claudius* című történelmi regényének 1956-ban készített fordítása.

Felelős állásai révén Stoimirović gyakorlatilag minden információ birtokában volt, amely hazájában hozzáférhető és releváns volt. Rajta keresztül áramlott minden hír, hazai és külföldi sajtószemle, s a harmincas évek második felétől alig volt olyan értesülés, amely ne futott volna át a kezén. Ő döntött arról, mit jelentethetnek meg, és miként a hazai politikai és társadalmi élet eseményeiről, illetve hogyan, milyen hangnemben írhatnak egy-egy külföldi országról. Ez különösen 1940–1941-ben, Németország vonatkozásában volt igen kényes feladat. Pozíciójából adódóan számos kulcsfontosságú esemény résztvevője, szem- és fültanúja. Energiájából arra is jutott, hogy ezeket az eseményeket lejegyezze. Az utókor szerencséjére éppen azokban az esztendőkből vezette legalaposabban a naplóját,¹ amikor az európai, benne a kelet-európai nemzetközi rend összeomlott.

Tudatában volt műve utókorra gyakorolt jelentőségének. „Mindezt örömmel jegyeztem le, abbéli meggyőződéstől vezérelve, hogy másoknak teszek jót vele, s nem magamnak” – írta naplója végén. Az a tény azonban, hogy ezen megjegyzését a napló végén tette, legalábbis kételyeket kell hogy ébresszen bennünk állítása igazságtartalmát illetően. Kételyeink annál is inkább jogosak, mert másutt erről egyáltalán nem ír, holott szinte minden felmerülő témát, kérdést többször, némelyiket szinte heti-havi gyakorisággal körbejárt. Stoimirovićot bizonyosan több szempont motiválta naplója írásakor, s ezek egyike az utókor tisztánlátásának segítése volt. Ám nem ez volt az elsődleges cél, illetve legfeljebb úgy, ha utókoron saját magát értette. Ugyanis bizonyosan tudatosan készült emlékiratai majdani megírására. Ezt támasztja alá kéziratban fennmaradt önálló műve, amely a kortársak portréit rajzolja meg, s amelyet 1998-ban adtak ki

¹ Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: *Dnevnik 1936–1941*. Priredili: Stojan TREČAKOV, Vladimir ŠOVLJANSKI. Matica Srpska, Novi Sad, 2000.

önálló kötetben *Portreti prema živim modelima*² (Portrét él modellekről) címmel, amelyet ugyanazok a szerkesztők rendeztek sajtó alá, mint a naplóját. Műve értelmezéséhez tudnunk kell, hogy Stoimirović grafomán volt, aki ontotta magából a cikkeket, vezércikkeket, vitacikkeket. Nemegetszer a fél *Samoupravát* maga írta tele.³ S végül, de nem utolsósorban, egy rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkező egyénről van szó, aki számára a napló – túl azon, hogy kiírta magából a gondolatait – egyúttal emlékeztetőül is szolgált.

A naplóban érintett témák alapvetően négy csoportba sorolhatók.

Család. Ez a téma kapja a legkisebb terjedelmet, de meg kell jegyeznünk, hogy nem látjuk a csoport teljességét, mert a szerkesztők – saját bevallásuk szerint – ezekből a részekből szelektáltak a legbátrabban.

Külpolitika. Jugoszlávia helyzete a nemzetközi környezetben, lehetőségei, az országot fenyegető veszélyek és külpolitikai mozgástér.

Belpolitika. Ebbe a témakörbe tartozik a bejegyzések többsége, amelybe az éppen aktuális pletykák éppúgy beleértendők, mint az egyes személyekről ügyes kézzel, pár mondatban megrajzolt jellemzések is.

Végül az utolsó blokk, amely ugyan magába foglalja valamennyi témakört, mégis egy jól elkülönülő egységet tesz ki, az *összeomlás*. A királyi Jugoszlávia végnapjai a háromhatalmi egyezményhez csatlakozástól az utolsó naplóbejegyzésig, 1941. május 10-ig. E nem egészen két hónap az összesen 526 oldalas naplóból több mint 60 oldalt tesz ki. Ez önmagában is jelzi a kérdés súlyát és jelentőségét Stoimirović gondolataiban.

² *Portreti prema živim modelima*. Priredili: Stojan TREČAKOV, Vladimir ŠOVLJANSKI. Matica Srpska, Novi Sad, 1998.

³ Nemegetszer megrendelésre ír, gyakran a miniszterelnök-pártvezér, Milan Stojadinović instrukciói alapján. 1937. január 29. „Tegnap este 10 óra körül hívott a miniszterelnök és megrendelt egy cikket a konkordátumról, amelyben Varnavától [a Szerb Pravoszláv egyház feje, belgrádi Pátriárka – H. Á.] védekezik. Éjfélre elkészítettem a cikket, pontos utasításainak megfelelően, és egy órakor elküldtem neki, hogy átnézze ő, Korošec és az igazságügy-miniszter, Subotić.” Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 104–105. Hornýák Árpád fordítása.

*

Az 1930-as évek második felében, de különösen 1937-től Stoimirović nyakig merült a politikába. Szerencsénkre az őt foglalkoztató kérdések többnyire valóban fajsúlyosak. Jelentőségüknek megfelelő mértékben jelennek meg a naplóban. Ez azt jelenti, hogy a legkülönbözőbb politikai események, tervek, beszélgetések, jelentések kapnak benne teret, amelyek a múltat kutató, azt megismerni kívánó történész számára a mű legizgalmasabb részei. Újságírói vénája a naplóiban is megmutatkozik: többnyire röviden, lényegre törően foglalja össze a vele történeteket, illetve amit látott, hallott, vagy ami a közbeszéd témája volt az adott időben. A legkülönbözőbb történésekről tájékozódhatunk: napi politikai események Jugoszláviában és a világban, beszélgetések politikusokkal, útleírások az utazásairól, politikáról folytatott eszmefuttatások, különböző személyiségekkel kapcsolatos feljegyzések, és természetesen magánéleti jellegű bejegyzések. Itt kell azonban ismételtelen megjegyezni, hogy ez utóbbiakat a naplót közreadó szerkesztők alaposan megkurtították, kihagyva belőle a túlságosan is részletekben menő, a család legbensőbb életével foglalkozó részeket.

Stoimirović kiváló megfigyelő, magas intellektusú, rendkívüli munkabírási, élete deledőjén járó izig-vérig férfi. Odaadó híve a koronának, nemzetének, hazájának, Jugoszláviának, illetve a Radikális Pártnak és vele Milan Stojadinovićnak, a párt erős emberének. Nagyjából ebben a sorrendben. Talán éppen emiatt került súlyos politikai és személyi támadások kereszt-tüzébe 1939 februárjától, amikor Pál régensherceg lemondatta fő pártfogóját, Milan Stojadinovićot a kormányfői pozícióról. A radikálisok, élükön Stojadinovićyal, árulónak tekintették hő-sünket, amiért nem adta fel pozícióit. Sőt felajánlotta a szolgálatait az új hatalomnak, és megmaradt posztjain.

Döntése több szempontból is logikus, mondhatni természetes. Egyfelől Stoimirović 1939-ben már sértett, csalódott ember, akinek ambícióit nem elégítik ki a rá bízott feladatok. 1936-ban még beérte volna az Állami Levéltár igazgatói állásával, vagy a

sajtóattasé poszt elnyerésével Albániában vagy Brüsszelben.⁴ Később ellenben merészebb célokat állított maga elé: miniszter szeretett volna lenni. A naplóban ugyan nincs konkrét utalás arra, hogy Stojadinović miniszterelnök egyértelműen megígérte volna neki, ám utalásából arra következtethetünk, hogy a kormányfő ebben a hitben ringatta. Ő pedig úgy vélte, jár neki a bársonyszék. Jól nyomon követhető a napló hangnemének és színvilágának módosulása, hogyan váltja fel az 1936–1938-as optimizmusát a mind erőteljesebben megjelenő pesszimizmusa 1939-ben, de főleg 1941-ben. Megkeseredettségének és csalódottságának mind gyakrabban ad hangot. A legteljesebb összefoglalót erre az 1940-es évet értékelő feljegyzésében, illetve a napló utolsó bejegyzésében kapjuk.⁵ „Az élet időnként az ember ellen fordul. Velem is így történt. Érdemeimmel és képességeimmel, valamivel több szerencsével másokból miniszterek, tényezők lettek volna, míg én alig kaptam meg a tisztviselői ranglétrán a harmadik osztályba való besorolást. Csodálkozom, hogy egyáltalán ezt megkaptam, ha arra gondolok, hogy miként döntöttek le, s hogy az emberek milyen személyeskedők voltak velem szemben. Természetesen intelligenciával, mozgékonytsággal, mozgósíthatósággal és tájékozottsággal sok ellenem irányuló húzásról értesültem, számos csapást kikerültem, talán halálosakat is, de azért sok elért, mert alattomosan is támadtak. Miért? Munkabírásom és értelmi képességeim miatt, mert van erkölcsöm, s nem vagyok olyan ember, aki elfelejti, elhanyagolja feladatait, vagy berüg és rombol. Mindig új, jelentős erőfeszítésekre kényszerítettem magam. Se pihenést, se nyugalmat nem

⁴ Nem lehet tudni biztosan, miért pont az albániai vagy brüsszeli sajtóattaséi poszt elnyerését ambicionálta, vélhetően abban az időben, amikor ez felmerült, ezeken a posztokon volt üresedés.

⁵ Csalódottságából kifolyólag nehezen tudja leplezni irigységét a korosztályához tartozó befutott emberek láttán. 1939. május 21. „Délben Ivo Andrićtyal ebédeltem. Neki sikerült kielégíteni minden ambícióját anyagiak és a karrier tekintetében is. Most der königliche jugoslawische Gesandte beim Reich, jól fizetett, jól megőrzött, egészséges, sehol nem öszülő, okos, szellemesség nélkül, hideg, kimért, csöndes ember. Szép karrier, valóban.” Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 281.

engedtem magamnak, lélegzetvételnyi szünetet se tartottam, és nem nyugdíjaztattam magamat.⁶

Önjellemzése valóban helytálló. Akkor meg mi lehetett velem a baj, tesszük fel a kérdést, amit ő maga is feltett, és gyorsan megválaszolt: „Azt beszélük, hogy a JRZ⁷ exminiszterei körében nincs nálam gyűlöltebb személy. Ellenem agítálnak, félnek tőlem, és szeretnének távolabb látni attól a pozíciótól, ahol most vagyok. *Eh bien*, mit tehetek ellene? Egyedüli bűnöm, hogy sokaknál jobb, okosabb és dolgozabb vagyok. Ez minden. És ameddig bírom, ha így bírom, ahogy most, nem fogom elnyerni ezeknek és a hozzájuk hasonló uraknak a rokonszenvét.”⁸

Álljunk meg itt egy pillanatra. Stoimirović vélhetőleg nem tisztázta magában, ám a történész felteszi a kérdést: hol is volt tulajdonképpen az ő helye Stojadinović miniszterelnök rendszerében? Nem egy alkalommal a miniszterelnök eszmefuttatásába vágott bele, szempontokat tett hozzá, hol kiegészítette főnökét, esetenként ellentmondott neki. Hol van az a nagy hatalmú, autoriter személyiség, aki ezt szereti, ha mégoly igaza van is a beosztottjának? Stoimirović bizonyosan túlértékelte saját személye fontosságát.

1939 után érezhetően borúsabb a napló hangulata. Ennek hátterében a jugoszláv politika csúcsán bekövetkezett, már említett változás, Stojadinović bukása állt, s vele együtt az ő helyzetének megingása. Másfelől a személyes karrierjében mutatkozó gondok mellett az ország jövője felett érzett aggodalmi,

⁶ Uo. 413.

⁷ Jugoslovenska radikalna zajednica, Milan Stojadinović által a szerbiai radikális pártból, a szlovén néppártból és a jugoszláv muzulmán szervezetből létrehozott politikai párt, amely 1935-től feloszlásáig, 1939-ig uralta a jugoszláv politikai életet.

⁸ Magabiztossága és rendkívül pozitív önértékelése ellenére azért időnként eluralkodott rajta a kétség, Stojadinovićot, az ország sorsát és saját magát illetően is. Az 1939-es esztendőt is kétségek között kezdi: „Vajon kész lesz-e Stojadinović egy jó órányi beszélgetésre vezetni, fogadni? Hiszek benne, a csillogásban, a szerencsében, és hozzá szeretném kötni sorsomat, hogy némileg magam is biztosabb legyek. Ami azonban hiányzik, az a következő: nem hiszek magamban eléggé, noha nagyon nagyra tartom magamat. Nincs kellő bátorságom, sem kellő hitem az élethez való joghoz. Mindent összevetve, nem születtem nagy dolgokra, de nem vagyok alkalmas kis dolgokra, fojtogatnak a szűk horizontok.” Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 227.

illetve a magánéleti problémák. A szenvedélybeteg fivér és a beteges édesanya mellett a legfontosabb, hogy jóval fiatalabb feleségével kötött házasságát nem kísérte gyermekáldás. Felesége több alkalommal elvetélt, utoljára éppen 1941 márciusában, az ötödik hónapban. Mindez érthetően nyomott hangulatúvá tette.

*

A miniszterelnökkel, majd bukott kormányfővel való viszonya tág teret kap a naplóban. Ezen aligha kell csodálkoznunk, hiszen Stoimirović lényegében a miniszterelnöktől, pontosabban a mindenkori hatalomtól függött. Részben, mert anyagi biztonságát remélte megvalósítani általa, részben, mert – állításának joggal hihetünk – a hatalommal való kapcsolatával kívánta szolgálni az uralkodóházat, a nemzetét és országát. Ezek a magasztos gondolatok és érzelmek gyakran megjelennek a bejegyzésekben.⁹

Kezdetben csodálta Stojadinovićot, egy-egy irányában tett gesztusát, hozzá intézett kérdését lejegyzésre érdemesnek tartotta, szinte ragyogott tőle.¹⁰ A nagy ember iránti ragaszkodása olyan mértékű volt, hogy egy-egy ridegebb párbeszéd, egy hidegebb kézfogás teljesen lehangolta, kétségek közé taszította.¹¹ Ragaszkodásának alapját a karrierje szempontjából kínálkozó lehetőségek mellett Stojadinović politikusi nagysága és karizma-

⁹ Becsületességét támasztja alá az 1938. december 23-i bejegyzése, amikor visszautasította a kor leghíresebb kiadójának és könyvkereskedőjének, az egyébként magyarországi, csongrádi zsidó származású Geca Kon (Kohn Géza) ajánlatát, hogy havi 25 000 dinár ellenében járja ki a részére a külföldi újságok és folyóiratok depozitálását. „En ezt elutasítottam. Nem tudom megérteni őt, és nem fogok neki dolgozni, és nem is akarom lejártni magamat. Ő azt mondta: főleg becsületesnek lenni. Elfogad pénzt, vagy nem, mindenki azt hiszi majd, hogy elfogadta. Legyen okos, legalább két percre. – Tájékoztatni fogom a miniszterelnököt erről. – Azt mondtam Gecának, hogy nekem egyebem sincs, mint a becsületesem, s hogy nekem jobb szegényen és becsületesen élni, és úgy meghalni, mint gazdagon, nem becsületesen. Ha belegondolok, mekkora korrupció lehet az országunkban, ha ilyen pénzeket kínálnak. És hányan nem tudnak nemet mondani kevesebb pénzre sem, mert nincs nekik.” Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 221.

¹⁰ Uo. 104.

¹¹ Uo. 113.

tikus személye iránti őszinte csodálata adta. „Stojadinovićnak akadhatnak kellemetlen jellemvonásai is, amelyekről lehet vitatkozni, viszont mellette áll a szerencse, van tekintélye, van megoldása a gazdasági helyzetre, tud pénzt teremteni, embert és munkaprogramot adni, haladást, ügyintézését, előremozdulást hoz. Ezt nem azért mondom, mert szeretem, hanem mert ez így van. Stojadinović fogja meghatározni ennek a helytartónácsnak a jellegét, mint ahogy a politikáját is, amely valójában az ő politikája.”¹² Nem szűnt meg aggódni a miniszterelnökért, féltette a külső hatalmak, a franciák és a csehek ármányától, de féltette a hazai cselszövésektől is. És féltette Stojadinovićot saját magától is, hogy fejébe szállt a dicsőség, hogy nem kellően felkészült, hogy meggondolatlanul nyilatkozik stb.¹³

Ez a rajongás azonban az évek múlásával egyre kopott. Először csak hullámzott, majd elenyészett. A negatív kiszólások, vélemények az őt ért támadások számának növekedésével és a folyamatos csalódásokkal, hogy mégsem kapta meg az áhitott miniszteri tárcát, folyamatosan gyarapodnak. Stojadinović egyre veszít emberi és politikusi nagyságából, mind több hibát ró fel neki, ugyanakkor állandóan mosdatja magát, hogy miért nem követte a vezért a bukásában. „Mint szatellitjének vele együtt kellett volna aláhanyatlanom, s most utálkoznak felettem. Azonban én olyan ló vagyok, akivel néhány futamot meg lehetett nyerni. Ő hazudott nekem, és zaklatott. Alatta nem lehettem miniszter. Az intelligenciám nem volt kellően kihasználva.”¹⁴

Biztosítani kellett a megélhetését, emellett elsősorban monarchista volt, csak azt követően radikális. Lépése tehát érthető, s amikor Stojadinović felesége Stoimirović egyik kollégájánál számon kérte, hogy hősünk nem állt ki a férje mellett, kifakadt: „Érdekes, hogy Augusztia asszony azt nem kérdezte, hogy miből élnék, ki adna nekem kenyeret, ha én a férje miatt összevesznék az egész világgal, miközben se nyugdíjam, se vagyonom.”¹⁵ A

¹² Uo. 99.

¹³ Uo. 107–110.

¹⁴ Uo. 289.

¹⁵ Uo. 262. Anyagi hátterére vonatkozóan azonban nem láthatunk teljesen tisztán, mert miközben folyamatosan anyagi gondjaira panaszkodik, a naplója végén, Belgrád bombázása kapcsán, az őket ért károk felsorolásánál említést

Stojadinovićot váltó kormányhoz állt tehát, ahol szintén megcsillantották előtte a miniszteri tárca lehetőségét, de ennek elmaradása láttán Stoimirović kevesebbel is megelégedett volna, például az Állami Levéltár igazgatói posztjával. Erre azonban, mint láttuk, majd csak az ország német megszállása után került sor. Közben folyamatosan kesergett Stojadinović miatt, szidta őt, ugyanakkor bántotta a lelkiismerete, hogy nem állt mellette. „De mit tett ő azért 1939. február 4-e után, hogy maga mellett tartson? Magához hívott? Mondta azt, hogy: Jovanović, mi nem fogjuk támogatni ezt a helyzetet? [...] Kétszínű politikát folytat, mert vizsgálattal fenyegetik. Nem tudja eldönteni, hogy bátor vagy meghunyászkodó magatartást mutasson”¹⁶ – igyekezett felmenteni magát.

Ennél a pontnál is vannak kételyeink a naplóíró állításai-val szemben. Valami oka kellett hogy legyen annak, ami miatt éppen ő ellene irányult Stojadinović és a korábbi kormánypárt tagjainak az ellenszenvé. Egyáltalán, valóban olyan mértékű volt ez az ellenérzés irányában? Bár a naplóban egyetlen személyt sem nevez meg, aki cserben hagyta a volt miniszterelnököt, nem ő volt az egyetlen, aki átállt az új hatalom oldalára. Voltak nála magasabb rangú politikusok, kormánytagok is, akik szerepet vállaltak az új establishmentben, sőt kezdetben maga Stojadinović is próbálkozott a megegyezéssel. Az a pozíció, amelyet Stoimirović betöltött, noha fontos volt, bizalmi szerep volt, mégsem indokolja a személye ellen irányuló erős ellenszenvet. Inkább arról lehetett szó, hogy Stoimirović saját lelkiismeretével nem tudott elszámolni.

*

Naplóírónk fáradhatatlanul utazott, nem múlt el hét, hogy egy-két vidéki út, esetleg külföldi utazás ne szerepelt volna a

tesz a háromemeletes, hat üzemhelyiséggel rendelkező szülői házról, amely porig égett, és aminek következtében az anyját 1 000 000 dináros kár érte. Emellett volt egy kisebb szőlőbirtoka Szmederevóban, ami elég szép bevételt biztosított a bérlőktől.

¹⁶ Uo. 261. Stojadinovićot egy évvel a bukása után, 1940 áprilisában a jugoszláv hatóságok internálták.

programjában. Ezekben az években a fél életét vonaton töltötte. Ljubljana, Szkopje, Újvidék, Szmederevó, amelynek egyébként 1939-től parlamenti képviselője is volt, Szófia, Róma és Berlin volt a leggyakoribb célpontja. Benyomásait és megfigyeléseit nemegyszer csípős megjegyzésekkel tűzdelve vetette papírra. A montenegrói népességi növekedés problémájára például nem az állami segítségben, az élelmiszer-küldemények növelésében látta a megoldást, hanem övszer küldésében.¹⁷ De láthatóan élvezettel írja le találkozását 1936-ban az 1928-as szépségkirálynővel, aki balszerencséjére pártában maradt. „Szegény Stana, férjhez sem ment, és ártatlanságát is megőrizte. Ezt egyébként nemrégiben megerősítette Szkopjében doktor Kalamarasz is. Még mindig szűz.”¹⁸ Magával szemben sem sokkal kiméletesebb, jól bizonyítja ezt a Ljubljanából Belgrádba tartó vonatkozásán friss házasként kihagyott kaland leírása: „Ljubljana óta üldöz egy szép fekete nő, akiről azt hittem, hogy olasz kémnő. Később jöttem rá, hogy román. A pszichológiai komplikációktól, a költségektől, a szifiliszről és a kémkedéstől való félelmemben kikerültem ezt a tolakodó ismeretséget a vonaton. Kegyetlenné váltam magammal szemben.”¹⁹

A sok utazása közül csak a szövetséges és szomszédos Romániában tett látogatása során szerzett benyomásainak pár mondatos leírását emelem ki. „Rossz volt látni, hogy Románia egy örült ország, s ez a mi legnagyobb és legközelebbi szomszédunk. Az a meggyőződése alakult ki, hogy rothadó, értelmisége könnyelmű, s hogy felfalják a zsidói, nincs menekvése. Majd előntött a kétség. Talán még sincs így. Talán a só, a petróleum és a búza teszi ezt az országot olyan gazdaggá, hogy ilyen paradoxonokban él. Talán azért örült, mert erős.”²⁰ A biztos ecsetvonásokkal felvázolt arcélek közül érdemes idézni az első számú román történésről, Nicolae Iorgáról készültet: „Iorga úgy néz ki, mint egy görög vladika, aki szereti az italt és a szoknyát.

¹⁷ „A nép szaporodik, az állam kukoricát ad neki. Jobb lenne, ha övszert küldene.” Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 65.

¹⁸ Uo. 68.

¹⁹ Uo. 77. 1936. szeptember 23-i bejegyzés.

²⁰ Uo. 63.

Szellemes, szurkálódós, basszus hangon szól, magabiztos és csodálatos. Egy egész órán keresztül magánál tartott, és senkit sem engedett szóhoz jutni. Két házasságából nyolc gyermeke van. Joviális, különösebb méltóság nélküli. Szinte komolytalan. Művész.”²¹

Mint szinte minden kelet-közép-európai keresztény középosztálybeli személy naplójában, Stoimirović naplójában is megjelennek a zsidók. Szó nincs zsidókérdésről, ami egyébként sem létezett Jugoszláviában, a zsidók mégis lépten-nyomon megjelennek a naplóban. Igaz, csak egy-egy odavetett mondat erejéig: „Csehország a szláv Júdea, ahogy a mieink lenézően nevezik Csehországot”, „Bled tele van zsidókkal”. 1939-től kezdődően az odavetett mondatok helyett kis bekezdéseket olvasunk. Ezekből egyértelmű az irántuk érzett ellenszenv vagy legalábbis rosszalás. 1939. március 21-i bejegyzés: „Dubrovnik megtelt a zsidókkal, akik óceánjáró és más hajókra várnak, hogy megszökjenek értékeikkel.” Másnap, amikor Schwartz könyvkereskedő a politikai helyzetet vitatta meg velem, s megjegyezte, hogy a fennálló helyzet rosszabb a háborúnál, kifakadt: „Tehát a háború jobb, mint a béke. Vagyis hadat kellene üzeni Németországnak. Azt azonban, hogy ez hová vezetne, és miként végződne, a derék Schwartz nem tudta megmondani, mert ő nem küzdött 1915-ben, hanem 1915 és 1918 között Belgrádban, a Knez Mihajlo²² utcában működtette könyvesboltját, és a nemzeti kultúrát kereskedésre váltotta.”²³

1939. november 6. „A belgrádi mozikban mindenütt a prečani-zsidó közönség.”²⁴ Sokan németül és magyarul beszélnek. Úgy mondják, Belgrádban 30 000 magyar él. Ez tényleg a főváros, a szerbség elleni invázió. És ezek mind jól élnek, mind egyikük kiemelkedő fizetést és elhelyezést kap. Ha az utcán egy részeg, rosszul öltözött rongyos és koszos, bűdös embert látsz, tudhatod, hogy szerb.”²⁵

²¹ Uo. 62.

²² Belgrád Váci utcája.

²³ Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 260.

²⁴ Prečani, „odaátról való”. A Szerb Királyságon kívüli, vagyis a Dunán és a Drinán túli területekről érkező személyek.

²⁵ Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 319.

1939 áprilisában már érződik a háború előszele, Stoimirović egyébként már jóval korábban érzékeli ezt, azonban ekkor már Jugoszlávia lakossága is felfogja, hogy milyen idők következhetnek. Arra pedig készülnie kellene, ám miközben a lakosság tartalékokat halmoz fel, cukrot, kávé, cipőtalpat, gyógyszert vásárol, és nem fizeti be az adót az államnak,²⁶ a pénziánnyal küszködő Stoimirovićnak a napi megélhetés költségeinek előteremtése is gondot okoz.

Miközben rendkívül nyitott, és élénken figyeli az országban zajló események mellett az európai eseményeket, Magyarország elvétele kap csak helyet a naplójában, s akkor is többnyire mindössze egy-egy mondat erejéig. Stoimirović utazásai során rövid időre fel-felbukkant Magyarországon is, Budapesten, átutazóban, mint 1936 szeptemberében. Ekkor a következőket jegyzi le: „Magyarország gazdag és rendezett ország benyomását kelti. Komoly gondjaink lennének vele, ha meggyűlne vele a bajunk. Rendkívül élénk faj, amely hajlamos a gögre és az uraskodásra, ugyanakkor lépten-nyomon érződik a nők kultusza, ami szembeötlik a kirakatokon, reklámokon és mindenek keresztlül. [...] Pest nagyon kellemes benyomást tett rám. Pestet látni egyet jelent Magyarország és a magyarok megértésével.”²⁷ Meglehetősen merész megállapítás ez két-három órányi budapesti tartózkodás után. Visszafelé is megállt egy rövid időre Budapesten, ahol elhűlt az üzletek gazdagságán. „Ékszerek, festmények, régiségek, porcelánok, selyem, divatárúk – mindez kolosszális. A magyarok mindennek megtalálták a módját, és szinte a végtelékig kihasználták lehetőségeiket. [...] Mindenütt veszélyes, szenvedélyes és elegáns nők. Megfogadva, hogy hűséges leszek az enyémhez, lehajtottam a fejemet, hogy ne nézzem őket.”²⁸

Magyar szempontból érdekes adalékot hoz naplójának 1939. június 19-i bejegyzése, amely a Milan Popovićtyal,²⁹ egykori

²⁶ Uo. 264–265.

²⁷ Uo. 73.

²⁸ Uo. 75–76.

²⁹ Az a Milan Popović, aki a Bácska visszacsatolása után Horthy felkérésére a délvidéki szerbeket képviselte a magyar parlamentben.

senátorral való találkozását meséli el. „Popović elmesélte, miként küldte őt Pestre, hogy tárgyaljon a magyarokkal az örökbarátsági szerződés megkötéséről. Amelyek feltételeit Popović meghozta Pestről. Ezek szerint Magyarország a következő feltételeket támasztotta: kisebbségi statútum, jó gazdasági kapcsolatok. Emellett a magyarok kijelentették, hogy lemondanak minden területi követelésükről, még a zentai járásról is. Popović mindezt elmondta Stojadinovićnak, aki tíz percig hallgatta, majd megszólalt: Fáj a fogam, orvoshoz kell mennem, jöjjön szerdán. Popović vagy tízszer megpróbált bejutni Stojadinovićhoz, sikertelenül. A magyarok azóta sem kaptak semmilyen választ, úgyhogy nagyon elszűrtük náluk ezt a dolgot.”³⁰

A továbbiakban csak áttételesen jelenik meg Magyarország a naplóban. Albánia kapcsán Zogu király és Apponyi Geraldine házasságkötése apropóján,³¹ illetve Teleki Pál halálhírének konstatálásánál: „1941. április 3. Teleki öngyilkos lett, a barátom, Bárdossy lett a magyar miniszterelnök.” Korábban egyetlen említést sem tett Bárdossyról. Talán Bárdossy külügyminisztériumi sajtófőnöksége idején kerültek kapcsolatba, vagy, ami valószínűbb, Stoimirović 1936-os romániai utazása során, ahol Bárdossy volt a magyar követ.

Magyarország ilyen szintű negligálását Jugoszlávia földrajzi elhelyezkedéséből is fakadó külpolitikai érdekei és céljai magyarázzák, amelyekben Közép-Európa jelentősége messze a Balkán fontossága mögött marad. Ezek alapján nem meglepő, hogy Ausztria sem kap több helyet a naplóban.

*

³⁰ Milan Jovanović STOIMIROVIĆ: I. m. 290. Vélhetően az 1937 elején a kisantant-követek együttes jegyzékátadását követően felmerült magyar–jugoszláv barátsági szerződés megkötését célzó tárgyalásokról van szó.

³¹ „1938. február 2. Bejelentették az albán király, Zogu eljegyzését Apponyi grófkisasszonnyal. Ez is az olasz–magyar front erősítése. Körülöttünk őrzült táncot járnak. Ha ez az Apponyi megszül – nem lesz jó! Elszomorított ez az esemény.” Uo. 168. „Ha ez a nő megszül, az nem hoz semmi jót a mi nemzeti ügyünknek. Magyar–albán barátság, ez egy kellemetlen epizód, egy rossz jelenség a mi külpolitikánk kárára.” Uo. 183.

Stoimirović naplójának forrásértékét gazdag információs anyaga adja, kiváló forrása a múltnak. Szerzője ezekben az években volt pályája csúcán. Alig negyvenévesen olyan tisztségeket töltött be a sajtószabadság fogalmát csak hírből ismerő országban, amely messze meghaladta a demokratikus országokban e pozíciókhoz kapcsolódó fontosságot. Napi kapcsolatban állt a kormánykörökkel, a gazdasági, a politikai és a társadalmi élet elitjével. Hihetetlen mennyiségű híresség, politikus és közéleti személyiség tűnik fel a napló oldalain. Mindennek révén rendkívül színes kor-, kór- és körkép rajzolódik ki a királyi Jugoszláviáról. Szoknyapecér miniszterek, iszákos pártvezérek, botrányhős, korrupt és korlátolt kormánytagok mellett felelős politikusok, sőt „kisemberek” is megjelennek. Nem utolsósorban pedig tesztet ölt a Stoimirović látta világ. A naplóban életszerűen rajzolódik ki a belgrádi „csarsija” világa, amelyet még a török korban pozíciót szerző két-három gazdag kereskedőfamilia és a körük tömörülők egymással vetélkedő, de lényegében az ország gazdasági-politikai irányvonalát meghatározó köre alkotott, s bizonyos vélekedések szerint napjainkig erősen befolyásolja a szerb politikai és gazdasági életet.

A napló oldalain megelevenedik az ezer sebből vérző Jugoszlávia. Az az állam, amelynek testét szó szerint is mély árkok szabdalják: horvátok, szerbek, bosnyákok, macedónok, albánok, kevésbé jelentős mértékben szlovének. Azok, akik ezt az államot többnyire húzzák-vonják saját nemzeti érdekeik mentén, s csak ritkábban tartják az egybetartozás útján. Stoimirović érthetően az ország belpolitikai problémáira összpontosít. Aggodalmait és tapasztalatait, élményeit osztja meg önmagával, és közvetve velünk.

A külpolitika iránt érdeklődők is számos új szemponttal találkozhatnak Jugoszlávia nemzetközi életben elfoglalt és betöltendő helyét, illetve lehetséges szerepét illetően. Fontos diplomaták, követek, sajtóattasék osztották meg bizalmas gondolataikat Stoimirovićtyal. Köztük a legfontosabb Milan Stojadinović, aki már 1937 nyarán eltökélten hangoztatta hősünknek, hogy háború esetén Jugoszláviának az utolsó pillanatig ki kell tartania a semlegesség mellett, hogy erejüknek a háború utáni

időkre való megőrzésével diktálhassák követeléseiket a legyen-gült világnak. „Mert aki megőrzi erejét a háború után, az lesz a legerősebb. [...] Nem szabad megengednünk, hogy bármelyik hatalommal is ellenséges viszonyba kerüljünk, minden szavunkat jól meg kell fontolnunk.” A fegyveres semlegesség ezen korai jugoszláviai megnyilvánulása mindenképpen újszerű.³² A külpolitikai kérdésekkel a napló általában összeurópai szinten foglalkozik, s latolgatja a brit–német–francia–olasz ellentéteket és érdekeket. Az ország szűkebb környezetéből a jugoszláv–bolgár és a jugoszláv–olasz viszony kap nagyobb szerepet. Komoly, időnként zavarba ejtően jó, szinte váteszszerű külpolitikai éleslátásról tanúskodnak bejegyzései, különösen, amelyek a nagy európai konstelláció alakulását és értékelését illetik. Csak egy elemet kiragadva, 1939. augusztus 13-i bejegyzése szerint a következőt mondta a belgrádi német sajtóattasénak: „Önök csak békével győzhetik le az angolokat (Európát), maradjanak nyugton 1950-ig, és meggyőződhetnek róla.”³³ Vagy Olaszország csatlakozását Németországhoz már 1939-ben úgy értékelte, hogy az a németek számára nagyobb kárral járt, mint ha az ellenséges oldalon álltak volna. Egy momentumot azért a bolgárokkal kapcsolatos politikai megfigyeléséből is kiragadnék, miután ez új szempontokat hoz a brit–balkáni kapcsolatok tanulmányozásához. Mégpedig Bulgária háromhatalmi egyezményhez csatlakozásáról. Amikor is meglátása szerint nem a németek vonták a maguk oldalára Szófiát, hanem a britek csábították a Balkánra a németeket. Szófia csatlakozása inkább volt a brit, mint a német ügynökök érdeme, írta, hiszen London számára teljesen mindegy volt, hogy melyik oldalon lép be Bulgária a háborúba, csak végre belépjen, eszkalálódjon a háború, s a németeket minél távolabb vonja Angliától.³⁴

³² Uo. 136. Ebből is kiderül, hogy a Teleki-féle fegyveres semlegesség elgondolása korántsem volt egyedi jelenség. A térség államai között szinte mindegyik hasonlóan vélekedett a háborúból való kimaradás, illetve az azt követő rendezés mikéntjéről, akár az első világháborút győztes államként záró Romániáról és Jugoszláviáról, akár korábbi vesztes országokról, Bulgáriáról és Magyarországról van szó.

³³ Uo. 303.

³⁴ Uo. 451–452.

Stoimirović naplója a harmincas évek Jugoszláviájának társadalmi, politikai életére vonatkozó értesülések valóságos kincsesbányája. Mint az ilyen beosztásban lévő személyek által írt naplók többségében, az övében is kirajzolódik a balkáni királyságot mozgató szövevényes kapcsolati háló. Naplója segítségével jobban megismerhetővé és megérthetővé válnak az első Jugoszlávia sorsát befolyásoló, végső soron eldöntő események. Mindez a magyar történelemmel foglalkozóknak is lényeges. Természetesen kritikával kell kezelni a naplót, hiszen elfogult, érzelmei által is vezérelt, hús-vér személy írta, akit a folyamatos csalódottság, pénzhiány, és a rokon- és ellenszenv is erőteljesen motivált.

Legnagyobb fenntartással a napló végére illesztett hat-nyolc oldallal szemben kell viseltetnünk, mert az a német megszállás után, 1941 májusában íródott, s egyértelmű célja a túlélés a németek megszállta Belgrádban. A németek elismeréséről, elfogulatlanságáról értekezik. „Tiszta” meggyőződéssel vallotta: a jugoszlávoknak és a németeknek barátoknak kell lenniük, s ezt akkor is hangoztatta, amikor Jugoszláviában szinte mindenki németellenes volt. Ez korántsem volt könnyű akkoriban, a húszas években, „mert ki kellett úzni hozzá azt a nagyfokú bizalmatlanságot, és kivetni a csontjainkig hatoló félelmet a német veszéllyel szemben, amit a francia propaganda is táplált bennünk.”³⁵ A jól irányzott mondatok elérték céljukat, hiszen, mint azt a bevezetőben jeleztem, Stoimirović a megszállás három esztendeje alatt főszerkesztőként és az oly sokszor áhított poszton, az Állami Levéltár igazgatójaként vészelhette át a háborút, aminek börtönte tizenöt év fegyház formájában, a háború után jött el.

A múlt mélységes mély kútjának megismerésében fáklyák a kortársak naplói. Elfogultságaik és tévedéseik ellenére is a bennük leírtak közelebb viszik a kutatót a múlt valóságához, a kor megértéséhez. Hiszen olyan momentumok kapnak bennük szerepet, amelyek ilyen vagy olyan oknál fogva kimaradtak a szaktudományos történetírásból. A sajtó sem foglalkozhatott

³⁵ Uo. 522. Stoimirović az összeomlás időszakában és a menekülés során sem ejtett egyetlen rossz szót sem a németekről.

velük, adott esetben azért, mert éppenséggel a hatalmon lévők zavaros magánéletére vonatkoznak, így megszellőztetésüket nem engedte a hatalom. Ám, ha az utókor ezek birtokában van, akkor talán másként ítél meg bizonyos lépéseket.³⁶ Nem pletykákra kell gondolni, hanem olyan tényekre és összefüggésekre, amelyek magatartásukban, politikai lépéseikben befolyásolhatták a döntéshozókat. Kellő figyelemmel és kritikával olvasva, Stoimirović naplója is közelebb visz bennünket egy letűnt kor, egy eltűnt ország életének megismeréséhez.

³⁶ Csak egy konkrét példát kiragadva a sok közül Stoimirović naplójából: a Stojadinovićot a kormány élén váltó Dragiša Cvetković botrányos szerelme, válása, majd házasságkötése, vagy kormánya külügyminiszterének, Cincar-Markovićnak a kilengései. „Szerencsétlen Cincar-Marković: Elfogyott, talán 10 kilót is fogyott, műfogsora csattog a szájában, annyira lefogyott. De azért elmerül a szerelmi élvezetekben, érzékiségét sekélyes élvezetekre pazarolja, hogy érzéketlenné válik, és tompává, akár a feszítővas. Ezzel a tompa eszközzel akarunk mi harcba szállni a török keleti éleselméjűséggel, a görög ravasz-sággal, az olasz rafináltsággal, az angol képmutatással, a román romlottsággal, a bolgár becsapásokkal, és így tovább.” Uo. 363.